

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА МЕХАНІЗМИ ПРИПИНЕННЯ ГРОМАДЯНСТВА В РОЗРІЗІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

LEGAL GROUNDS AND MECHANISMS FOR TERMINATION OF CITIZENSHIP FOR CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE BASICS OF NATIONAL SECURITY

Єрмоєнко В.О., старший викладач кафедри спеціальних дисциплін

Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

Статтю присвячено розгляду питань наявності подвійного громадянства (особливо російської федерації, що є державою-агресором), як загрози національній безпеці, а також порядку втрати та припинення громадянства у відповідності до чинного законодавства України.

Проаналізовано окремі норми національного законодавства з питань громадянства, а також аналогічні положення національного законодавства окремих європейських країн та чинні міжнародні норми права з питань громадянства (його припинення та позбавлення). Під час вивчення питання проаналізовано і окремі рішення Європейського суду з прав людини з вказаної проблематики. Додатково вивчено положення деяких проєктів законів щодо вирішення питання позбавлення громадянства за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки.

Проаналізовано наукові праці та думки окремих вітчизняних вчених, таких як Гацелюк В.О., Письменський Є.О., Сподинський О.О., які вивчали питання припинення, втрати чи позбавлення громадянства у відповідності до чинного законодавства України, світовий досвід з цього питання, а також положення міжнародних норм права з питань громадянства, а також окремих актів законодавчої ініціативи в Україні, які були спрямовані на вирішення вищевказаних питань.

На основі проведеного аналізу нормативно-правових актів аргументовано необхідність законодавчого визначення імперативності в питаннях припинення громадянства та необхідності впровадження порядку примусового позбавлення громадянства за вчинення окремих кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. Визначено окремі нормативно-правові акти, положення яких варто було б змінити, з метою законодавчого визначення механізму протидії існуючим загрозам, та запобігання їм у майбутньому.

Розроблено (за результатами опрацювання теоретичних здобутків) рекомендацій щодо встановлення змісту та законодавчої оптимізації питань втрати, припинення або позбавлення громадянства за окремі кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки.

Ключові слова: подвійне громадянство, втрата громадянства, примусове припинення громадянства, національна безпека, державний суверенітет, державна зрада, колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, оперативно-розшукова діяльність, контррозвідувальна діяльність, кримінальна відповідальність.

The article is devoted to consideration of issues of dual citizenship (especially of the Russian Federation, which is an aggressor state), as a threat to national security, as well as the procedure for loss and termination of citizenship in accordance with the current legislation of Ukraine.

Individual norms of national legislation on citizenship, as well as similar provisions of national legislation of certain European countries and current international norms of law on citizenship (its termination and revocation) are analyzed. During the study of the issue, separate decisions of the European Court of Human Rights on the specified issue were analyzed. In addition, the provisions of some draft laws on solving the issue of deprivation of citizenship for committing criminal offenses against the foundations of national security were studied.

The scientific works and opinions of individual domestic scientists, such as V.O. Gatselyuk, E.O. Pysmenskyi, O.O. Spodynskyi, who studied the issue of termination, loss or deprivation of citizenship in accordance with the current legislation of Ukraine, and world experience on this issue were analyzed, as well as provisions of international law on citizenship issues, as well as individual acts of legislative initiative in Ukraine, which were aimed at solving the above-mentioned issues.

On the basis of the analysis of normative legal acts, the necessity of a legislative definition of imperativeness in issues of termination of citizenship and the need to implement the procedure of compulsory deprivation of citizenship for the commission of certain criminal offenses against the foundations of national security is argued. Separate legal acts have been identified, the provisions of which should be changed, with the aim of legislatively defining the mechanism for countering existing threats and preventing them in the future.

Recommendations have been developed (based on the results of working out the theoretical achievements) on establishing the content and legislative optimization of issues of loss, termination or deprivation of citizenship for certain criminal offenses against the foundations of national security.

Key words: dual citizenship, loss of citizenship, forced termination of citizenship, national security, state sovereignty, treason, collaborative activity, assistance to the aggressor state, operative and investigative activity, counterintelligence activity, criminal liability.

Історично так склалося, що Україна з давніх давен вела постійну боротьбу за свою незалежність. Ця боротьба іноді була успішною, іноді – не дуже.

Найкривавіша боротьба велась, зокрема, з росією (у її різних історико-організаційних іпостасях). Наслідками програшів завжди були геноцид і винищення українського народу, а також інших народів, які населяли українські землі – голодомор, розкуркулювання, репресії, депортації тощо.

Новим витком агресивної політики в новітній історії стала окупація росією Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей, а з 24.02.2022 року Україна та в цілому весь цивілізований світ взагалі опинився в новій реальності.

Із початком війни російської федерації проти нашої держави окупаційними військами активно проводяться не тільки бойові та терористичні дії на нашій території,

а й заходи «повзучої» чи «гібридної» агресії. Як ми бачимо, російські окупаційні війська (далі РОВ) на захоплених територіях організують діяльність своїх окупаційних адміністрацій, намагаються «легалізувати» захоплені території нахшталт квазіутворень «днр» та «лнр» шляхом проведення псевдореферендумів та включення до складу російської федерації.

Для проведення таких заходів активно залучається глибоко законспірована агентура кремля, а також місцеві мешканці – прихильники «руського міра».

Крім активної пропаганди, впровадження своєї валюти, запровадження різних економічних заходів з поглинання окупованих територій, агресором активно використовуються й інші заходи.

Аналіз історичних подій, пов'язаних із агресивною політикою російської федерації (в Чечні, Південній Осетії,

Абхазії, Придністров'ї, АР Крим, Донецькій та Луганській областях) показує, що аргументацією своїх військових злочинів росія завжди зазначала «уявний» захист своїх громадян чи російськомовного населення від різного роду видуманих утисків. Ця політика постійно тісно поєднувалась з масовою вдачею паспортів російської федерації.

Все це ми спостерігаємо і на теренах тимчасово окупованих територій України.

Стосовно подвійного громадянства (біпатризму) в Україні офіційної статистики, наразі, на жаль, не існує. Разом із тим, за інформацією народного депутата Олега Дунди, яку він виклав у інтерв'ю виданню «Українська правда» від 16 вересня 2021 року, вже близько 4 мільйонів українців мають подвійне громадянство і 2 мільйони з них – громадянство країни-агресора [1]. Станом на кінець листопада 2021 року, офіс тодішньої омбудсменки Людмили Денисової заявляв про 1,4 мільйони паспортів РФ тільки на території ОРДЛО [2].

Згідно з даними Державної служби статистики України, станом на 01 лютого 2022 року населення України становило 41130432 особи (актуальних даних станом на 2023 рік немає) [3]. Тобто паспорти країни-агресора мають приблизно 5 % населення. Таку ж приблизну цифру наводить й Національний інститут наукових досліджень. Зазначається, що подвійне громадянство мають від 5 до 10 відсотків громадян України, при цьому до 2,5 мільйонів громадянство країни-агресора. І ці дані станом на січень 2022 року (інших даних в відкритому доступі, на жаль, немає) [4]. На даний час, в ході паспортизації росією громадян на окупованих територіях, ця цифра значно більша.

Отже, на нашу думку, враховуючи вищевикладене, в умовах сьогодення, наявність подвійного громадянства, а особливо громадянства країни-агресора, може нести великі ризики як національній безпеці, так і суверенітету держави в цілому.

На підтвердження цього може свідчити і статистика Офісу Генерального прокурора. Починаючи з 2014 року в Україні зареєстровано 25135 кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, з них тільки із початку повномасштабної агресії (з 01.01.22 по 31.08.23 роки) – 22312 [5]. Статистика вражає своєю динамікою.

Розкриваючи тему нашої статті, варто зазначити, що у відповідності до статті 25 Конституції, громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство [6].

Але чи можна назвати громадянами України таких осіб як Віктор Янукович, Микола Азаров, Віктор Медведчук, Сергій Аксьонов, Денис Пушилін, Леонід Пасічник, Євген Балицький чи Володимир Сальдо? Всі ці особи, цілеспрямовано, умисно діяли на шкоду Україні, на припинення її існування як держави. Своїми діями вказані вище особи продемонстрували що не заслуговують бути громадянами України. І це – найбільш відомі, «розкручені» приклади, а таких осіб в реальності значно більше.

Отримання паспортів декількох країн є характерним не тільки для мешканців тимчасово окупованих територій чи «привілейованих осіб», а й для мешканців західної України. Зокрема це стосується Закарпаття та Буковини, де в багатьох громадян разом із паспортом громадянина України використовуються паспорти Угорщини чи Румунії За тими ж даними Національного інституту наукових досліджень таких громадян близько 130 тис. та 100 тис. відповідно.

Ураховуючи політичну ситуацію, а також політичні позиції тієї ж Угорщини, проблема наявності подвійного громадянства залишається більш ніж гострою.

Наявність у громадян разом із громадянством і паспортами України паспорту (громадянства) іноземної держави й іноді, навіть, не одного дає можливість їх власникам

уникати кримінальної відповідальності за скоєнні діяння, у тому числі обходити питання екстрадиції, а також надає ряд «привілеїв» таких як, наприклад, уникнення обмежень виїзду за кордон тощо.

Як правило, така наявність паспортів (громадянства) їх власниками ретельно приховується.

Тому, враховуючи все вищевикладене, прихильникам бі- чи мультипатризму, варто задуматись про проблеми, які виникають у зв'язку з цим, і шляхи їхнього подолання.

У зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України в суспільстві гостро постає запит стосовно покарання державних зрадників та колаборантів. Із цією метою в Верховній Раді України з'явилося багато законодавчих ініціатив. Серед них – врегулювання відповідальності за колабораційну діяльність та пособництво державі агресору.

Крім цього, в розрізі нашого питання з'являються і законопроекти щодо внесення змін до Закону України «Про громадянство України» (далі – Закон) в частині надання та припинення громадянства.

Зокрема, однією з перших «ластівок» був проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення громадянства України осіб, котрі вчинили злочини проти основ національної безпеки України» від 08.12.2014 № 1297.

Згідно вказаного законопроекту пропонувалось внесення змін до Кримінального кодексу України стосовно повноважень суду припинити громадянство за злочини проти основ національної безпеки у відповідності до Закону України «Про громадянство України» та можливості поновлення громадянства через п'ять років. Санкції статей 109-114-1 пропонувалось доповнити словами «з припиненням громадянства України».

Главу 6 Кримінально-виконавчого кодексу пропонувалось доповнити статтею 29-1 такого змісту:

«Стаття 29-1. Припинення громадянства України

1. Суд, який постановив вирок про припинення громадянства України засудженого, після набрання вироком законної сили направляє його копію центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства.

2. Після отримання копії вироку, яким припинено громадянство України засудженого, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства надсилає подання про припинення громадянства України засудженого на розгляд Комісії при Президенті України з питань громадянства.

3. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства протягом місяця з дня одержання копії вироку сповіщає суд, який постановив вирок, про стан його виконання» [7].

До Закону ж пропонувалось внести зміни щодо неможливості прийняття до громадянства України особи, засудженої в Україні «до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину або за злочини проти основ національної безпеки України, якщо судимість такої особи не погашена або не знята». А також щодо доповнення підставою припинення громадянства – «набуття законної сили вироку суду щодо особи, засудженої за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, яким громадянство цієї особи припинено» [7].

Аналіз вказаного законопроекту проводив В.О. Гацелюк, який в своїй статті зазначав, що вказаний законопроект хоч і актуальний, разом з тим містить положення, котрі не відповідають нормам міжнародного права та в деяких моментах вносять колізію у вітчизняне законодавство.

Зокрема він писав: «... припинення громадянства в запропонованому вигляді на становитиме виключно кри-

мінально-правового інституту (різновиду заходів кримінально-правового характеру). Про сумніви в його доцільності свідчать міжнародно-правові стандарти в цій сфері. Подальші ж дослідження мають стосуватися визначення дієвих заходів кримінально-правового характеру, здатних учинити достатній стримувальний вплив на потенційних злочинців та упередити вчинення нових злочинів проти основ національної безпеки» [8].

Погоджуючись з думкою В.О. Гацелюка стосовно складності припинення громадянства у відповідності до норм міжнародного та національного права, хочемо зауважити, що актуальність і суспільний запит на це в 2022 році, у порівнянні із 2014 роком коли була надрукована його наукова праця, значно змінився. Саме тому у цій статті ми й спробуємо запропонувати наукові підходи для пошуку виходу з цієї ситуації.

Варто зазначити, що згідно з висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України вважалось недоцільним прийняття законопроекту у запропонованій редакції. Разом з тим Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, попередньо проаналізувавши положення законопроекту, відзначив, що введення додаткового заходу кримінально-правового характеру за вчинення кримінальних правопорушень проти національної безпеки України у вигляді припинення громадянства, стане адекватною реакцією держави на дії правопорушників – шпигунів диверсантів зрадників, які своїми діями загрожували національній безпеці України. Тому, за результатами головування Комітет ухвалив рішення рекомендувати Верховній Раді України за результатами розгляду на пленарному засіданні в першому читанні прийняти законопроект за основу [7].

В загальному, вказаний законопроект так і не був прийнятий.

Однією з наступних спроб вирішити, розглядуване нами питання, стало внесення законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо особливостей набуття та втрати громадянства України окремими категоріям осіб від 02.05.2022 № 7339.

В розрізі нашого питання, ним пропонується доповнити пунктом 4 та пунктом 5 частини 1 статті 19 Закону щодо підстав втрати громадянства, а саме:

4) участь станом на 20 лютого 2014 року та після 20 лютого 2014 року у збройній агресії проти України збройних сил держави, яка визнана в Україні державою-агресором, чи перебуває у збройному конфлікті (війні) з Україною, чи сприяла (сприяє) вчиненню збройної (військової) агресії проти України,

а так само перебування на посадах в органах, установах таких держав, відповідальних за державну безпеку чи безпеку вищого керівництва цих держав, участь у миротворчих місіях, збройних, військових, воєнізованих, парамілітарних або інших силових формуваннях зазначених держав;

5) засудження в Україні за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку чи за вчинення терористичного акту, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту, а також за фінансування тероризму [9].

Також Положення пункту 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Із розгляду запропонованих положень виникає багато питань.

Зокрема, розглядаючи пункт 4 запропонованих змін вбачаються ознаки державної зради, колабораційної діяльності чи пособництва державі-агресору.

Тобто в діях громадянина України вбачається вчинення злочину проти основ національної безпеки. При цьому юридичним підтвердженням вищевказаного факту може бути виключно обвинувальний вирок суду. А ця підстава пропонується в пункті 5 вказаних змін.

Тобто фактично цим законопроектом повторюються положення законопроекту від 08.12.2014 № 1297 лише з доповненнями щодо припинення громадянства за терористичну діяльність.

Важливим є й те, що в законопроекті від 02.05.2022 № 7339 передбачено, що громадянство не може бути припинено, якщо особа стане особою без громадянства, тільки у випадку добровільного вступу її на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Найімовірніше під час його розробки народні депутати взяли за приклад законодавство Латвійської Республіки, яка є членом Європейського союзу та НАТО. Тобто, законодавство якої в цілому відповідає загальноєвропейському.

Зокрема відомо, що в законі Латвії «Про громадянство» від 11 серпня 1994 року, а саме в статті 24, визначені переліки підстав позбавлення латвійського громадянства. Підпунктом 4 частини першої цієї статті вказано, що позбавляється литовського громадянства особа, яка:

вчинила дію, спрямовану на насильницьке повалення державної влади Латвійської Республіки, публічно закликала до насильницького повалення державної влади, закріпленої в Конституції Латвійської Республіки, або насильно внесла зміни до державного апарату, публічно закликала або здійснювала організаційні дії, спрямовані на ліквідацію державної незалежності, якщо це встановлено рішенням суду і у випадку коли в разі позбавлення громадянства ця особа не стає особою без громадянства [10].

Важливим є також той факт, що 21 квітня 2022 року, частина перша статті 24 вказаного закону, була доповнена пунктом 5 у такій редакції:

надала значну фінансову, матеріальну, пропагандистську, технологічну чи іншу підтримку особам, державам чи іншим суб'єктам, які вчинили дії, включаючи злочини проти миру, геноцид, злочини проти людяності, військові злочини, які підривають або загрожують територіальній цілісності, демократичному суверенітету держав і незалежності, або конституційного ладу, або особа сама брала участь у виконанні такої діяльності, і в разі позбавлення латвійського громадянства ця особа не стає особою без громадянства. Надання зазначеного забезпечення, участь у здійсненні відповідних заходів може бути з'ясовано висновком органу державної безпеки. Рішення про позбавлення громадянства приймається Окружним адміністративним судом. Рішення окружного адміністративного суду може бути оскаржене до Верховного Суду, рішення якого є остаточним і оскарженню не підлягає [10].

Отже, в даному випадку навіть не говориться про саме суверенітет і територіальну цілісність самої Латвії, а про територіальну цілісність та демократичний суверенітет взагалі будь яких держав.

Досить цікавим є той факт, що таке рішення прийнято Латвією у зв'язку із збройною агресією російської федерації щодо України. Це випливає із пояснювальної записки (анотації, білу) до законопроекту яким внесено зміни до закону Латвії «Про громадянство». Зокрема в цій записці вказано що передумовами прийняття закону став той факт, що 24 лютого 2022 року Російська Федерація почала неспровоковану військову операцію на території України. 26 лютого 2022 року Україна подала до Міжнародного суду ООН заяву про порушення справи проти Росії щодо тлумачення та застосування норм Конвенції

про неприпустимість і покарання за геноцид. 1 березня 2022 року Кабінет міністрів вирішив, що Латвія ввійде в статус третьої сторони в цій справі відповідно до статті 63 Статуту Міжнародного суду ООН.

Латвія твердо виступає за цінності демократичної та правової держави. До сфери латвійських демократичних цінностей входить також визнання та підтримка суверенітету інших демократичних країн. Латвія підтримує міжнародну правову систему та мирне вирішення міжнародних спорів. Латвія виступає проти військової агресії та злочинів проти миру, геноциду, злочинів проти людства, військових злочинів та інших порушень норм *jus cogens*.

Значні порушення норм *jus cogens*, які захищає Латвія, наразі спостерігаються у війні, яку Російська Федерація розпочала проти України. Така поведінка Російської Федерації та осіб, які її підтримують, принижує принципи поважного та мирного співіснування держав, закладені в основі міжнародної правової системи, у тому числі принципи, встановлені частиною першою статті 1 Статуту ООН від 26 червня 1965 року. Така поведінка загрожує та принижує принципи державного суверенітету та основні принципи прав людини всіх демократичних країн, включаючи Латвію. Війна, розпочата Російською Федерацією в Європі, потенційно може загрожувати миру, конституційному ладу та громадському порядку в усій Європі, включно з Латвією. На момент підготовки законопроекту повний масштаб наслідків і впливу військової агресії Російської Федерації на Латвію не може бути точно визначений.

Вважається, що громадянин Латвії, який суттєво підтримав військову агресію країни та міжнародно карані злочини проти іншої демократичної країни, тим самим сприяючи загрози демократичному ладу Латвії, порушив обов'язок взаємної лояльності між державою та громадянином.

Громадянство – це постійний правовий зв'язок особи з Латвійською державою, з якого випливають як взаємні обов'язки, так і права. У ситуації, коли громадянин Латвії здійснює таку діяльність, як зазначено в проекті закону, Латвійська держава повинна мати право оцінити, чи має така особа право користуватися правами, що випливають з громадянства, і міжнародним захистом, що надається Республікою Латвія своєму громадянину.

Громадянин Латвії, реалізуючи свої громадянські права всупереч інтересам Латвії, може завдати значної шкоди національній безпеці та конституційному ладу Латвії, наприклад, утворюючи політичні партії та балотуючись на виборах, або будучи підданим мобілізації, беручи участь у національній обороні.

Слід враховувати, що кожен громадянин Латвії також має громадянство Європейського Союзу, що автоматично дає право вільного пересування та доступу до внутрішнього ринку Європейського Союзу, а також право голосувати та бути обраним у Європейському Союзі і муніципальних виборах тощо. Таким чином, Латвія певною мірою також несе відповідальність за те, щоб її громадяни не здійснювали дії, які загрожують правам і цінностям Європейського Союзу, і в разі здійснення таких дій, приймати відповідні рішення.

На думку законодавців Латвії підстави позбавлення її громадянства визначені в цьому законі відповідають частині 1 статті 8 Конвенції про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 року, яка передбачає, що договірна держава не позбавляє особу її громадянства, якщо у разі позбавлення ця особа буде стати особами без громадянства. Закон також відповідає статті 15 Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, яка зазначає, що кожна людина має право на громадянство і що ніхто не може бути свавільно позбавлений свого громадянства або в ньому відмовлено. право змінити громадянство.

Закон узгоджується з Конвенцією Ради Європи про громадянство від 6 листопада 1997 року, стаття 4 якої зазначає, що правила щодо громадянства кожної Договірної Держави ґрунтуються, серед іншого, на принципах, що кожен має право на національність, що слід уникати безгромадянства і що ніхто не може бути свавільно позбавлений громадянства [11].

Виходячи з анотації до Білю, Латвійська Республіка, в агресії російської федерації проти України бачить загрозу державній безпеці не тільки для власної держави, а й для цивілізованих країн в цілому. Діючи жорстко, але враховуючи положення міжнародного права і демократичні цінності, Латвія захищає свій суверенітет та територіальну цілісність.

Що стосується іншого іноземного досвіду, то В.О. Гацелюк зазначає, що, зокрема, законодавство 14 з досліджених 33 європейських країн передбачає втрату громадянства внаслідок поведінки, яка порушує інтереси держави (Бельгія, Болгарія, Кіпр, Данія, Естонія, Франція, Ірландія, Литва, Мальта, Молдова, Румунія, Словенія, Швейцарія та Велика Британія). У восьми країнах (Бельгія, Болгарія, Естонія, Франція, Ірландія, Литва, Мальта та Швейцарія) це стосується лише натуралізованих громадян. У семи країнах немає вимоги про уникнення громадянства статусу особи без громадянства (Австрія, Бельгія, Естонія, Ірландія, Литва, Мальта та Швейцарія). Учені зазначають, що ці норми виглядають проблематичними, оскільки містять широке поле для дискреції, хоча й не застосовуються часто.

При цьому, не уточнюється, чи перелічені вище заходи перебувають у межах кримінального права, але підкреслюється, що однією з тенденцій наразі є надання втраті громадянства характеру кримінально-правової санкції за вчинення тяжких злочинів та тероризм [8].

Що стосується законодавства України то, зокрема, Конституцією, як основним законом України, кожному громадянину гарантовано його права.

Стосовно громадянства Конституцією, а саме статтею 4, визначено, що в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом [6], тобто Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року № 2235-III.

Статтею 25 Основного закону визначено, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства та права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами [6].

Крім того, Конституцією визначено, що право приймати рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання придулку в Україні надається виключно Президентові [6]. Таке ж саме повноваження президента закріплено і в статті 22 Закону.

Разом з тим статтею 68 Конституції також визначено, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. А у статті 65 Конституції визначено, що захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України [6].

Статтею 1 Закону України «Про громадянство України» визначено, що громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках [6].

Тут варто звернути увагу на словосполучення «взаємних правах та обов'язках».

Отже, вчиняючи злочини проти основ національної безпеки, а також інші дії, спрямовані на загрозу Україні, як

правовій та демократичній державі, остання по прикладу Латвії, в праві оцінити, чи має така особа право користуватися правами, що випливають з громадянства, і міжнародним захистом, що надається громадянину.

На нашу думку, враховуючи вищевикладене, Україна має сформулювати своє право позбавляти свого громадянства за дії спрямовані проти основ національної безпеки та інші дії, що йдуть в розріз її демократичному устрою та правовій позиції. Проте, аналізуючи чинні нормативно-правові акти, зробити це фактично не можливо.

Зокрема Україна, законом від 20 вересня 2006 року N 163-V, ратифікувала Європейську конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 року, а законом від 11 січня 2013 року № 22-VII приєдналась до Конвенції про скорочення безгромадянства, вчиненої 30 серпня 1961 року у м. Нью-Йорк. У вказаних міжнародних нормативно-правових актах є положення, що містять таку підставу втрати громадянства, як поведінка, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці пункт ("d" частини першої статті 7), проте частиною третьою цієї ж статті передбачено, що держава-учасниця не може передбачати у своєму внутрішньо-державному праві втрату її громадянства, якщо відповідна особа стане внаслідок цього особою без громадянства, за винятком випадків, зазначених у підпункті "b" пункту 1 цієї статті (набуття громадянства держави-учасниці внаслідок шахрайських дій, подання неправдивих відомостей або приховування будь-якого суттєвого факту, що стосується заявника) [12]. Майже аналогічні положення містяться і в Конвенції про скорочення безгромадянства. Так, частина перша статті 8 говорить, що договірна Держава не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення зробило б цю особу апатридом. Виняток, в розрізі нашого питання, можуть становити підстави визначені в частині третій цієї статі, а саме:

а) якщо всупереч своєму обов'язку бути вірною цій Договірній Державі відповідна особа,

(і) ігноруючи пряму заборону з боку Договірної Держави, надавала або продовжує надавати послуги іншій Державі, або одержала чи продовжує одержувати винагороду від іншої Держави,

або

(ii) поводить таким чином, що завдає серйозної шкоди життєвими інтересами цієї Держави;

б) якщо відповідна особа присягнула на вірність або зробила формальну заяву про вірність іншій Державі чи надала певні докази свого наміру відмовитися від вірності цій Договірній Державі [13].

Разом з тим, Договірна Держава може зберегти право позбавити особу свого громадянства, якщо під час підписання, ратифікації або приєднання вона вкаже, що залишає за собою право позбавляти громадянства з однієї або декількох вищевказаних підстав, що існували в цей час в її національному законодавстві [13]. На час приєднання до конвенції таких підстав в Українському законодавстві не було, і приєдналась Україна до цієї Конвенції, на жаль, без застережень.

Звичайно, Україна може денонсувати вказані Конвенції, разом з тим денонсація Європейської конвенції про громадянство набере чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду від дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи (стаття 31 цієї конвенції). В разі ж денонсації Конвенції про скорочення безгромадянства, вона набере чинності для відповідної Договірної Держави через рік від дня одержання її Генеральним секретарем ООН (стаття 19).

Україна, будучи демократичною, правовою державою, навряд чи погодиться на денонсацію цих

документів, а навіть якщо таке й станеться, то згідно з статтею 58 Конституції України закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Разом з тим, окремо слід зауважити, що в європейській судовій практиці вже є прецедент щодо відступу від вимог міжнародно-правових актів про заборону позбавлення громадянства. Ідеться про рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 2016 року у справі № 76136/12 «Рамадан проти Мальти», де пана Л. Рамадана було примусово позбавлено мальтійського громадянства. У цій справі заявник стверджував, що позбавлення його мальтійського громадянства порушило його права, гарантовані ст. 8 Конвенції, оскільки внаслідок цього він став особою без громадянства. Свого часу він повинен був відмовитися від свого єгипетського громадянства, щоб стати громадянином Мальти, оскільки ні Єгипет, ні Мальта не визнавали можливість подвійного громадянства. Проаналізувавши два аспекти – чи було позбавлення громадянства свавільним і наскільки серйозними були наслідки цього рішення для приватного життя заявника, Суд, п'ятьома голосами проти двох не виявив порушення ст. 8 Конвенції [14]. Звісно, обставини справи пана Л.Рамадана, не в повній мірі відповідають розглядуваному нами питанню, проте нам цікавий сам факт відступу від норм міжнародного права щодо статусу апатрида.

Як показує практика, більшість зрадників та колаборантів, розуміючи безповоротність покарання, намагаються убезпечити себе в майбутньому та створити так звані «шляхи відходу». Для цього вони в першу чергу отримують громадянство інших держав, у тому числі держави-агресора.

Враховуючи це та аналізуючи вітчизняне законодавство ми бачимо, що у розрізі нашої тематики, а саме питання припинення громадянства, у статті 17 Закону чітко передбачені його підстави:

1) внаслідок виходу з громадянства України;

2) внаслідок втрати громадянства України;

3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України [15].

Щодо виходу з громадянства, то згідно статті 18 вищевказаного Закону передбачено, що громадянин України, який відповідно до чинного законодавства України є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Решта пунктів цієї статті стосується дітей.

Вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий уповноваженими органами іншої держави, про те, що громадянин України набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України.

Вихід із громадянства України не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або щодо якої в Україні є обвинувальний вирок суду, який набрав законної сили і підлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного Указу Президента України [15].

Отже, положення цієї статті передбачають саме добровільний вихід із громадянства шляхом звернення до відповідних органів із клопотанням, тобто письмовим зверненням, із наданням підтверджуючих документів. Враховуючи це, зрадники та колаборанти навряд чи будуть звертатись до відповідних органів з такими проханнями.

В такому випадку існують положення стосовно так би мовити «примусового» припинення громадянства.

Статтю 19 Закону передбачено, що підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Положення пунктів 1, 3 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених цією статтею, є дата видання відповідного указу Президента України [15].

Положення пункту 3 частини першої статті 17 Закону у цій статті не розглядатимемо.

Отже, в будь-якому випадку, на даний момент, для припинення громадянства України обов'язково має бути Указ Президента.

І позбавлення громадянства можливе лише тоді, коли особа не стане апатридом.

Крім того, варто врахувати той факт, що Україна не визнає паспорти країни-агресора, видані мешканцям тимчасово окупованих територій. Так, частиною 6 статті 5 ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», визначено, що примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства російської федерації, не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України [16].

Тобто, Україна вважає факт наявності у мешканців тимчасово окупованих територій паспорта країни-агресора нікчемним. Тобто, в разі припинення громадянства України такі особи де-юре стають апатридами.

Проте, варто звернути й увагу на словосполучення «примусове автоматичне». На нашу думку, акцент тут необхідно ставити саме на слово автоматично, тобто без втручання особи, оскільки примус може відбуватись різним чином, не тільки фізично чи психічно, а й створенням таких умов, за яких особа проти своєї волі змушена вчинити ту чи іншу дію.

Отже, беручи до уваги добровільність отримання громадянства країни агресора, такі дії описуються саме в статті 19 Закону:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто [15].

В такому випадку, на нашу думку, існують всі підстави розпочинати процедуру припинення громадянства.

Також варто зазначити, що по відношенню до зрадників та колаборантів, що перебувають на тимчасово окупованих територіях, навряд чи буде можливим офіційно підтвердити наявність у них громадянства російської федерації, зокрема до деокупації цих територій. При

цьому, як показує практика, вказані особи, при деокупації, найімовірніше впадуться до втечі на територію росії, а питання екстрадиції, до повалення путінського режиму, однозначно обговорюватись не будуть.

Наряду з цим, незалежно від місця перебування та громадянства (або статусу апатрида), відповідно до статей 6, 7 та 8 Кримінального кодексу України, всі ці особи підлягають кримінальній відповідальності [17].

Виходом із цього може бути внесення до ознак складів деяких кримінальних правопорушень, чи взагалі формулювання окремого складу кримінального правопорушення, проти основ національної безпеки – отримання громадянства країни-агресора в порушення встановленого законом порядку.

Це також дасть можливість правоохоронним органам проводити заходи (оперативно-розшукові, конрозвизувальні, слідчі та негласні слідчі розшукові дії), спрямовані на доказування цих обставин в ході досудового розслідування, у тому числі і спеціального досудового розслідування (in absentia) згідно глави 24-1 Кримінального процесуального кодексу України [18].

Обвинувальний вирок суду в такому випадку встановить юридичний факт наявності іноземного громадянства, тобто те, що особа не стане апатридом. Це, в свою чергу, дасть законні підстави розпочинати процедуру припинення громадянства. При цьому такий вирок буде спрямований саме на обов'язковість початку цієї процедури.

Так, звісно, підхід до притягнення ряду осіб до кримінальної відповідальності має бути виважений, оскільки вчинення окремих злочинів проти основ національної безпеки може носити і характер крайньої необхідності.

Так, наприклад, можна під різними кутами розглядати колабораціонізм. Ми погоджуємось з думкою Є.О. Письменського, який в своєму науковому нарисі «Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні» від 2020 року зазначає, що по своїй суті колабораційну діяльність слід розглядати як такий вид кримінального правопорушення, що посягає на державну та воєнну сферу безпеки держави, та полягає у її зраді, а саме умисному переході громадянина такої держави, який перебуває на окупованій території, на бік держави-агресора з наданням їй допомоги, а так само її представникам, включаючи організаторів незаконно утворених структур владного управління, у проведенні підривної діяльності, що здійснюється протягом періоду окупації [19].

Тобто по своїй суті колабораціонізм це і є одним із видів державної зради.

Також ми погоджуємось з ним стосовно розмежування поняття колабораціонізму (державної зради) і побіжного співіснування (побіжною співпрацею, угодами як колабораціонізмopodobного явища), використовуючи в сукупності такі окремі критерії: об'єктивний (має обов'язкове значення) – соціальна взаємодія особи, що перебуває на окупованій території, та держави-окупанта, характеризується потенційною та реальною нездатністю спричинити шкоду національній безпеці, інтересам свого народу та держави, громадянином якої є ця особа; суб'єктивний (має факультативне значення) – недобровільна природа таких взаємовідносин (вимушеність, елемент стратегії виживання) [19].

Крім цього, можливість припинення громадянства в наслідок вчинення злочинів проти національної безпеки (а в окремих випадках і злочинів пов'язаних з терористичною діяльністю), на нашу думку, можуть носити і профілактичну ціль в розрізі невідворотності покарання та втрати гарантованого державою захисту як громадянина.

Як ми говорили вище, припинення громадянства – повноваження Президента України який свої рішення приймає у формі Указу.

Пропозиції для цього Указу вносяться Комісією при Президентіві України з питань громадянства, Поло-

ження про яку затверджує Президент у відповідності до пункту 2 статті 22 Закону (далі – Положення).

Це Положення, а також Порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень (далі – Порядок) затверджено Указом Президента України від 27 березня 2001 року № 215 «Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України»» [20].

У розрізі нашого питання саме вищевказана комісія, у відповідності до пункту 3 частини першої статті 23 Закону та Положення, розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань.

Підготовку подань про втрату особами громадянства України і разом із необхідними документами надсилання їх на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства, згідно із пунктом 3 частини першої статті 24 та пунктом 4 частини першої статті 25 Закону здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства (на даний час – Державна міграційна служба України) та Міністерство закордонних справ України, посольства чи консульські установи України відповідно.

У відповідності до пункту 87 вищевказаного Порядку, для припинення громадянства України внаслідок його втрати територіальні органи Державної міграційної служби України, дипломатичні представництва чи консульські установи України готують та подають:

а) подання про втрату громадянства України;

б) документ, що підтверджує перебування особи у громадянстві України;

в) один із таких документів:

– документ, що підтверджує добровільне набуття громадянством України громадянства іншої держави, разом із документом, який підтверджує, що на момент такого набуття громадянин України досяг повноліття (у випадку, передбаченому пунктом 1 частини першої статті 19 Закону);

– документ, який підтверджує, що особа набула громадянство України на підставі статті 9 Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів (довідка територіального органу Державної міграційної служби України, дипломатичного представництва чи консульської установи про те, що іноземець, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство відповідно до абзацу першого пункту 2 частини другої статті 9 Закону, не подав документ про припинення цього громадянства, виданий уповноваженим органом відповідної держави, до уповноваженого органу України протягом двох років з моменту прийняття його до громадянства України, а незалежні від особи причини неотримання документа про припинення іноземного громадянства не існують; інформація територіального органу Державної міграційної служби України про те, що іноземець, який подав декларацію про відмову від іноземного громадянства, не повернув паспорт іноземної держави до уповноважених органів цієї держави; інформація про те, що на момент прийняття до громадянства України існували підстави, за наявності яких особа не приймається до громадянства України; інформація про інші неправдиві відомості та фальшиві документи, які були подані на підтвердження виконання умов прийняття до громадянства України);

– документ, який підтверджує, що громадянин України добровільно вступив на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою;

г) документ, який підтверджує, що громадянин України внаслідок втрати громадянства України не стане осо-

бою без громадянства. Такий документ не вимагається в тому випадку, коли оформлення документів про припинення громадянства України внаслідок втрати здійснюється відповідно до положень пункту 2 частини першої статті 19 Закону [20].

У нашому випадку цікавить сам підпункт 1 пункту «в».

На нашу думку, таким документом може бути паспорт громадянина іноземної держави (належним чином оформлена копія), повідомлення (відповідь на запит) від відповідного державного органу держави, куди звернувся громадянин за отриманням громадянства (чи отримав громадянство).

Документом, зазначеним в пункті «б», на нашу думку, можуть бути зазначені в статті 5 Закону, а саме:

1) паспорт громадянина України;

2) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;

3) тимчасове посвідчення громадянина України;

4) дипломатичний паспорт;

5) службовий паспорт;

6) посвідчення особи моряка;

7) посвідчення члена екіпажу;

8) посвідчення особи на повернення в Україну.

Крім цього, вказані відомості містяться й у відповідним чином оформлених заявах на видачу вищевказаних документів із відмітками про їхнє видання.

Отже, право оформлення подання на припинення громадянства мають виключно Державна міграційна служба України та Міністерство закордонних справ, дипломатичні чи консульські установи, а право припинення громадянства – виключно Президент.

При цьому ні в Законі, ні в Порядку, не зазначений обов'язок громадянина повідомляти відповідні органи про набуття іноземного громадянства, що відповідно виключає можливість нести за це відповідальність. Таким чином відповідно і відсутні норми законодавства, які б установлювали відповідальність за таке неповідомлення, що в свою чергу виключає можливість правоохоронних органів впливати на вищевикладене. На нашу думку це досить дивно, оскільки, наприклад, за проживання без паспорта громадянина України або без реєстрації місця проживання (стаття 197 КУПАП) є адміністративна відповідальність [21], а за таке суттєве питання як отримання іноземного громадянства і не повідомлення про це відповідних уповноважених органів – немає.

Також немає і жодних імперативних норм щодо обов'язку ДМС чи МЗС розпочати процедуру припинення громадянства шляхом його втрати у разі виявлення у особи подвійного громадянства.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що починаючи з 2014 року, а особливо з 24.02.2022 року в українському суспільстві гостро постав запит щодо реагування на видачу паспортів країною-агресором мешканцям тимчасово окупованих територій.

Реагуючи на цей запит, законодавець неодноразово намагався врегулювати це питання, разом з тим воно й досі не вирішене.

Нормами міжнародного права та національним законодавством України в загальному дійсно не передбачена можливість припинення чи позбавлення громадянства України, зокрема, якщо особа стане апатридом. Проте аналіз окремих вітчизняних нормативно-правових актів, висвітлених у статті, дають нам змогу припинити громадянство України особам, що отримують паспортні документи інших країн. Для цього, звичайно, необхідно відкоригувати ряд визначених у статті положень українського законодавства з питань громадянства, кримінальної відповідальності та процесуальних механізмів їх впровадження. Відповідні рекомендації та зміни, при їх доопрацюванні, дадуть дійсний інструмент в протидії реальним загрозам національній безпеці та існуванню України в цілому, тим паче, що прецеденти в міжнародному праві вже існують.

ЛІТЕРАТУРА

1. Подвійне громадянство потрібне, але є одне «але». Українська правда : веб-сайт. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/09/16/7307308/> (дата звернення 15.09.2023).
2. Окупанти загалом видали 1,4 млн «паспортів» у ОРДЛО, – омбудсман. Еспресо : веб-сайт. URL: <https://espresso.tv/okupanti-zagalom-vidali-14-mln-rasportiv-u-ordlo-ombudsman> (дата звернення 18.09.2023).
3. Чисельність населення по регіонах (за оцінкою) на 1 січня 2022 року. Державна служба статистики України : веб-сайт. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnasel_u.htm (дата звернення 29.09.2023).
4. До 2,5 мільйона українців мають одночасно ще і російське громадянство, – експерт. Укрінформ : веб-сайт. URL: <https://ukrinform.ua/rubric-society/3391460-do-25-milijona-ukrainciv-maut-odnocasno-se-i-rosijske-gromadanstvo-ekspert.html> (дата звернення 18.09.2023).
5. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Офіс Генерального прокурора України : веб-сайт. URL: <https://gp.gov.ua/posts/pro-zarejestrovani-krsmsnalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 02.10.2023).
6. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 15.09.2023).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення громадянства України осіб, котрі вчинили злочини проти основ національної безпеки України : Проект Закону України від 08 грудня 2014 р. № 129. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52759 (дата звернення 16.09.2023).
8. Гацелюк В. О. Припинення громадянства особи внаслідок учинення злочину як захід кримінально-правового характеру *de lege ferenda* (у світлі закордонного досвіду). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 3-4. № 68. С. 83–96.
9. Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» щодо особливостей набуття та втрати громадянства України окремими категоріям осіб : Проект Закону України від 02 травня 2022 р. № 7339. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=74174 (дата звернення 22.09.2023).
10. Про громадянство : Закон Республіки Латвія від 11 серпня 1994 р. URL: <https://likumi.lv/ta/id/57512-pilsonibas-likums> (дата звернення 26.09.2023).
11. Зміни до Закону про громадянство Латвії : Анотація до Закону Республіки Латвія від 06 квітня 2022 р. URL: <https://titania.saeima.lv/LIVS13/saeimalivs13.nsf/0/E495F2E261ED9B6FC225881C003461BB?OpenDocument> (дата звернення 26.09.2023).
12. Європейська конвенція про громадянство від 06 листопада 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text (дата звернення 28.09.2023).
13. Конвенція про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text (дата звернення 28.09.2023).
14. Сподинський О.О. Конституційно-правові підстави набуття та припинення громадянства в Україні та країнах Європейського Союзу: Порівняльний аналіз : дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії : 081. Київ. 2021. 214 с.
15. Про громадянство України : Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення 18.09.2023).
16. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення 18.09.2023).
17. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 16.09.2023).
18. Кримінальний процесуальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 15.09.2023).
19. Письменський Є. О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в сучасній Україні (Кримінально-правові аспекти) : науковий нарис. Северодонецьк. 2020. 121 с.
20. Питання організації виконання Закону України «Про громадянство України» : Указ Президента України від 27 березня 2001 р. № 215/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/215/2001#Text> (дата звернення 22.09.2023).
21. Кодекс України про адміністративні правопорушення URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення 22.09.2023).